

فعالیت‌های عسکریین علیهم‌السلام در زمینه‌سازی پذیرش غیبت امام

عصر عجل‌الله‌تعالی
فرجه الشریف

فاطمه محمدی^۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۶/۷

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۴/۶

چکیده

زمینه‌سازی غیبت امام عصر عجل‌الله‌تعالی از کلیدی‌ترین دغدغه‌های معصومین علیهم‌السلام به دلیل خاتمیت وصایت ولی عصر عجل‌الله‌تعالی، میان امت رسول خاتم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم بوده است. بررسی این مسئله در زمان حیات امامین عسکریین علیهم‌السلام به سبب آن‌که در آستانه و نزدیکی غیبت امام عصر عجل‌الله‌تعالی قرار داشتند اهمیت بیشتری دارد. این موضوع از جمله موضوعات مهمی است که پرداختن به آن افزون بر شناخت اهمیت فعالیت‌های امامین عسکریین علیهم‌السلام آگاهی شیعیان را نسبت به جایگاه و نقش علما، فقها و وکلا و تلاش آنها مضاعف می‌کند. براساس دستاورد تحقیق حاضر اقدامات عسکریین علیهم‌السلام در زمینه‌سازی غیبت امام و فعالیت‌های علمی و فرهنگی آنان با توجه به فضای رعب و خفقان را می‌توان در تعیین وکلا و تربیت فقها و معرفی آنها به جامعه شیعه، فعالیت‌های سیاسی، مأموریت دادن نفوذیان در دربار حکام و آگاهی دادن از خطرات و حفظ جان امام و شیعیان، دفع مدعیان دروغین و نحوه اداره اقتصادی شیعیان دانست و بارزترین فعالیت امامین عسکریین علیهم‌السلام برای تثبیت غیبت امام عصر عجل‌الله‌تعالی در اذهان شیعیان عبارت بود از عدم دیدار حضوری با شیعیان حتی خواص از پشت پرده و حل کردن مشکلات مردم به صورت غیرحضوری به طوری که شیعیان پذیرفته بودند برای ارتباط با امام باید به نمایندگان مراجعه کنند.

واژگان کلیدی: عسکریین علیهم‌السلام، عصر غیبت، امام زمان عجل‌الله‌تعالی، زمینه‌سازی غیبت، راهکارهای علمی - فرهنگی.

۱. کارشناس ارشد تاریخ اسلام (n.atarod.912@gmail.com).

مقدمه

در سال‌های پایانی عصر حضور ائمه علیهم‌السلام از آن جا که غیبت صغری نزدیک بود و از طرفی نبودن حضوری امام در بین مردم، برای آنها سخت و مشقت‌آفرین بود، و نیز با توجه به شرایط سخت و خفقانی که حاکمان بنی‌عباس نسبت به شیعیان و امامان معصوم علیهم‌السلام در زمان امامین عسکریین علیهم‌السلام داشتند، تلاش‌های شگفت‌انگیز جهت روشن کردن اذهان شیعیان مبنی بر عدم حضور فیزیکی امام انجام گرفت، تا در مواجهه مردم با آن دچار سردرگمی و انحراف نشوند، و بتوانند با این راهبردها به ادامه حیات در مسیر صحیح موفق باشند. زمینه‌سازی غیبت امام مهدی عجل‌الله‌تعالی‌وآخروجه‌الشریفات از زمان حیات رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم آغاز شده و در زمان امام صادق علیه‌السلام و امام کاظم علیه‌السلام با تشکیل شبکه وکالت قوت گرفته و در زمان عسکریین علیهم‌السلام به اوج خود رسیده است. اگر چه در پژوهش‌های انجام شده مانند کتاب *سازمان وکالت* محمدرضا جباری و مقاله‌ای از آقای محمد جانبی پور و نیز در متون و کتب متعدد از این مسئله نام برده شده است. اما به طور مجزا به فعالیت‌های ویژه امامین عسکریین علیهم‌السلام برای زمینه‌سازی پذیرش غیبت امام زمان عجل‌الله‌تعالی‌وآخروجه‌الشریفات نپرداخته‌اند.

از آن جا که شرایط سیاسی و اجتماعی و فرهنگی دوره این دو امام به هم نزدیک و مقارن با غیبت صغری هست، لذا در تحقیق حاضر سعی می‌شود که راه‌ها و نحوه تلاش‌های این «حجت‌الهی مورد بررسی دقیق قرار بگیرد یا به عبارت دیگر راهکارهای امامین عسکریین علیهم‌السلام در زمینه‌سازی پذیرش غیبت امام عصر عجل‌الله‌تعالی‌وآخروجه‌الشریفات چه بوده است؟ یعنی اگر مشخص شود رفتار حاکمان عباسی با امامان و شیعیان در مدت زمان حیات عسکریین علیهم‌السلام چگونه بوده؟ راهکارهای عسکریین علیهم‌السلام در مقابله با این رفتارها تبیین خواهد شد. چون عدم حضور فیزیکی امام در بین مردم بدون سابقه ذهنی و آگاهی متحیرکننده است پیروان خود را دچار گمراهی می‌کند. لذا آگاهی دادن و بیان این حادثه برای شیعیان راهگشاست و آنها را از گرفتاری و انحراف حفظ می‌کند. امام هادی علیه‌السلام و امام عسکری علیه‌السلام از هر وسیله ممکن در آن اوضاع هولناک حکومت عباسیان استفاده مناسب و شایسته‌ای کردند تا مردم به خوبی مفهوم غیبت را درک و امام غائب خود را شناختند و هم نحوه ارتباط‌گیری و بهره‌مند شدن از دستورات آنها را یاد گرفتند چه در زمان حضور خود امام هادی علیه‌السلام و فرزندشان و چه در دوران غیبت امام غائب (امام زمان عجل‌الله‌تعالی‌وآخروجه‌الشریفات).

مفهوم‌شناسی عسکریین علیهم‌السلام

الف) امام هادی علیه‌السلام

امام علی بن محمد علیه‌السلام در سال (۲۱۲ق) در نیمه ذی‌الحجه در صریا روستایی در نزدیکی مدینه دیده به جهان گشود و مادرش (سمانه المغربیه) نام داشت. (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹ق: ج ۴، ۴۰۱) ایشان به هادی، طیب، ناصح، عسکری، نجیب، عالم، امین، مرتضی، نقی و فقیه ملقب بود که مشهورترین نقی و هادی است. کتبه حضرت ابوالحسن، در میان راویان به ابوالحسن ثالث شناخته می‌شود. (شیخ عباس قمی، ۱۳۶۸ش: ج ۲، ۵۱۵) در هشت سالگی پدر بزرگوارشان امام جواد علیه‌السلام به شهادت رسید، و از ۳۳ سال مدت امامت (یعقوبی، بی‌تا: ج ۲، ۴۸۴) ایشان سیزده سال در مدینه و بیست سال در سامرا در محله‌ای نظامی زیر نظر قرار گرفت، امام هادی علیه‌السلام در سال دویست و پنجاه و چهار قمری در چهل سالگی توسط معتز به شهادت رسید و در خانه خود دفن گردید. (مسعودی، ۱۴۲۱ق: ج ۴، ۸۶)

ب) امام حسن عسکری علیه‌السلام

پس از شهادت امام هادی علیه‌السلام فرزندش حضرت ابامحمد حسن بن علی علیه‌السلام به امامت رسید. ولادت آن جناب در مدینه در ماه ربیع‌الاول سال ۲۳۲ یا به نقلی در ماه رمضان بود و مادرش ام‌ولد به نام (حدیثه) (شیخ مفید، ۱۳۷۸ش: ۴۴۲؛ شیخ عباس قمی، ۱۳۶۸ش: ج ۲، ۵۶۱؛ کلینی، ۱۳۸۳ش: ج ۲، ۵۳۱) که به (سوسن نیز معروف بود). مدت امامت حضرت شش سال طول کشید و در سن بیست و هشت سالگی توسط معتمد در سال ۲۶۰ق به شهادت رسیدند و در سامرا کنار پدر بزرگوارش در منزلشان دفن شدند. (کلینی، ۱۳۸۳ش: ج ۲، ۵۳۱) اسم آن حضرت حسن، کنیه‌اش ابومحمد و القابش الزکی، الصامت، الهادی، الرفیق، النقی، العسکری می‌باشد. لقب عسکری برای هر دو امام دهم و یازدهم به کار برده می‌شود و به عسکریین علیهم‌السلام مشهورند. به دلیل این‌که امام هادی علیه‌السلام همراه امام عسکری علیه‌السلام از سال ۳۳۳ق به سامرا در اردوگاه نظامی (عسکری: لشکر) برده شدند و تا آخر عمر شریف‌شان در آن جا ساکن بودند. (همان: ۵۳۱-۵۳۳) امام حسن علیه‌السلام، پدر و جدش همگی به ابن‌الرضا معروف بودند. (کلینی، ۱۳۸۳ش: ج ۲، ۵۳۳)

شبکه وکالت

وکالت (به فتح و کسر واو) مصدر فعل (وَكَّلَ - يَكِلُ) است به معنی عجز از انجام مستقیم کار، مثل رَجُلٌ عاجز یکل امره الی غیره و یتکل علیه یعنی کسی به سبب عجز از انجام کار، آن را به دیگری می سپارد (وکیل) بر وزن فعیل و به معنی مفعول است، یعنی موکول الیه الامر، و برای جمع و مؤنث نیز استعمال شده است. (هم وکیل عن فلان، وهی وکیل) و جمع آن (وکلا) است. (جباری، ۱۳۹۳ش: ج ۱، ۳۵)

الوکاله: ان یعهد الی غیره ان یعمل له عملا و عمل الوکیل و محله الوکیل جمعه وکلاء.
(لجنة من الاساتذه، بی تا: ۱۸۷۷)

بنابراین وکیل: ۱. آن که کاری را به او وا می گذارند، نماینده، وکیل؛ ۲. آن که در انجام کاری به او اعتماد کنند؛ ۳. عده دار؛ ۴. کفیل.

وکالت از لحاظ تاریخی: از زمان امام صادق علیه السلام و امام کاظم علیه السلام پایه ریزی و تا زمان امامین عسکریین علیهما السلام تکامل یافته و عصر غیبت صغری به اوج کمال خود رسید. چرا که موکل خود از انجام کار، مطلقاً و یا به صورت مستقیم، عاجز است لذا اقدام امامان شیعه در تعیین وکیل و نماینده، به جهت نیازی بوده که آن حضرات به این امر احساس کرده اند، زیرا ارتباط مستقیم امامان علیهم السلام با شیعیان هم به لحاظ امنیتی و هم بعد مسافت بین مراکز شیعه نشین و مرکز استقرار امام امکان پذیر نبود. (جبران مسعود، ۱۳۷۳ش: ج ۲، ۱۸۹۱)

غیبت

غیبت به معنی (پوشیده بودن از دیدگان) است نه حاضر نبودن.
غیبت درباره امام عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف، سخن از دوره ای است که ایشان از چشمان مردم غائب است در حالی که در بین مردم حضور دارد و این حقیقت از سخنان معصومین علیهم السلام منتج است:
علی علیه السلام به خدای علی سوگند حجت خدا در میان مردم هست، و در راه ها گام برمی دارد و به خانه های آنان سر می زند، در شرق و غرب زمین رفت و آمد می کند. گفتار مردم را می شنود و بر ایشان سلام می کند می بیند، و دیده نمی شود تا وقت (معین) و وعده (الهی).
(حائری پور، ۱۳۹۰) (گاهی دیده می شود ولی شناخته نمی شود)

دو نوع غیبت درباره حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف

امام صادق علیه السلام:

در صاحب این امر سنت هایی از انبیا وجود دارد... اما سنت او از یوسف همان پنهان بودن است. خداوند بین او و مردم حجابی قرار می دهد (به گونه ای که) مردم او را می بینند ولی نمی شناسند. (صدوق، ۱۳۸۴ ش: ج ۲، ۲۸-۲۹)

پیشینه غیبت

غیبت و نهران زیستی، مختص به ولی عصر عجل الله تعالی فرجه نیست، بلکه روایات فراوان آمده است که تعدادی از پیامبران الهی بخشی از زندگی خود را بنا بر مصلحت و حکمت خداوند در پنهان و غیبت بوده اند. غیبت سنت الهی (غافر: ۲۳؛ اسراء: ۷۷) است (پیامبران خدا حضرات ادريس نوح، صالح، ابراهیم، یوسف، موسی، شعیب، الیاس، سلیمان، دانیال، و عیسی عجل الله تعالی فرجه بر ایشان جاری شده اند). (صدوق؛ ۱۳۸۴ ش: ج ۱، ۲۵۴-۳۱۵). به تناسب شرایط از روایات استفاده می شود که غیبت حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه به عنوان اجرا شدن یکی از سنت های الهی در زندگی حضرت شمرده شده است امام صادق عجل الله تعالی فرجه فرمود: به راستی که برای امام قائم عجل الله تعالی فرجه از ما غیبتی است که مدت آن طولانی خواهد بود.

گوید: دلیل این غیبت چیست ای فرزند رسول خدا صلی الله علیه و آله؟ حضرت فرمود: خداوند می خواهد سنت های انبیاء در غیبت های شان درباره آن حضرت روی دهد.

از این سخن آشکار می شود که غیبت امام مهدی عجل الله تعالی فرجه سال ها پیش از ولادت آن حضرت مطرح بوده، رسول خدا صلی الله علیه و آله تا امام عسکری عجل الله تعالی فرجه از غیبت آن حضرت و خصوصیات و ویژگی های زمان غیبت و قبل و بعد آن خبر داده و وظایف بندگان خدا را بیان داشته است.

پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله:

مهدی از فرزندان من است... برای او غیبتی است و حیرتی تا آن گاه که مردمان از دین های خود گمراه شوند پس تا آن زمان می آید مانند شهاب ثاقب پس زمین را از عدل و داد پر می کند همان طور که پر از ظلم و ستم شده باشد. (صدوق، ۱۳۸۴ ش: ج ۱، ۵۳۶)

اقدامات معصومین عجل الله تعالی فرجه تا قبل از امام هادی عجل الله تعالی فرجه

نص خدای تعالی بر قائم عجل الله تعالی فرجه ابن عباس از رسول خدا صلی الله علیه و آله روایت کند که فرمود:

در سفر معراج... نزد پروردگار جل جلاله ندا آمد... ای محمد من از میان آدمیان علی بن ابی طالب عجل الله تعالی فرجه را برای جانشین تو انتخاب کردم،... علی وارث تو و وارث علم پس از تو است. (صدوق، ۱۳۸۴ ش: ج ۱، ۴۶۹)

روایات رسول خدا صلی الله علیه و آله در نص بر قائم عجل الله تعالی فرجه:

از جابر بن عبدالله انصاری وقت نزول آیه اولی الامر (همان: ۴۷۴-۴۷۶: اربلی، بی تا: ج ۳، ۴۱۸-۴۱۹) رسول خدا ﷺ در جواب والی امر چه کسانی اند؟ فرمود: اول ایشان علی بن ابی طالب علیه السلام، ... حسن بن علی و پس او هم نام و هم کنیه من حجة الله در زمین و بقية الله در بین عباد است، او کسی است که از شیعیان و ... غائب شود غیبتی که بر عقیده به امامت او باقی نماند مگر کسی که خداوند قلبش را به ایمان امتحان کرده است. در غیبت او مردم از نورش منتزع می شوند مانند انتضاع مردم از خورشید پس ابر، این سر مکنون خداوند و علم مخزون اوست.

رسول خدا ﷺ از وقوع غیبت قائم و رَحْمَةُ الرَّحْمٰنِ چنین خبر می دهد که برای او غیبت و حیرتی است که امت ها در آن گمراه می شوند سپس ظهور و زمین را پر از عدل و داد می کند پس از آن که از ظلم و جور پر شده باشد. (همان: ج ۱، ۴۸۷، ۵۳۵، ۴۸۲: ج ۲، ۷۰)

پیامبر گرامی اسلام ﷺ، امیرالمؤمنین علیه السلام و فرزندان مظهرشان علیه السلام همگی از دوازده امام و این که آخرین شان از دیدگاه غائب می شود و بعد ظهور می کند، مکرر سخن گفته و تأکید دارند در عصر غیبت تقوا پیشه کنید تا گمراه نشوید. قبل از قیام قائم و رَحْمَةُ الرَّحْمٰنِ به او اقتدا کنید. آنها از اخبار پادشاهان، پیامبران پیش از رسول خدا ﷺ، مفصل نقل کرده اند و قصه های پیامبران غائب شده، قتل حضرات عیسی علیه السلام و ... عزیر علیه السلام و یوسف علیه السلام (صدوق، ۱۳۸۴: ج ۱، ۴۳۵-۴۲۵) و هشدار دادن از فتنه های ظلمانی، بلاهای نازله و وقوع جنگ های قبیله ای، گرفتاری مردم روزگار غیبت که همچو کشتی واژگون در دریای مواج اند، شدت اختلافات شیعیان به حدی است که همدیگر را به دروغگویی متهم می کنند و آب دهان به هم می اندازد و گریه مؤمنان نشان از حرارت آتش تزویر، اختلاف و نفاق بین امت پیامبر ﷺ است که همچون ماری در سوراخ خود گرد گشته است. نجات یافتگان مطیعان فرمان خدا و اولیای الهی اند، که قلب های شان با امتحان خدا محکم و استوار گشته اند. با صبر و مهربانی، توکل به خدا، دست دراز کردن به نیایش با دعاهایی همچون دعای غریق، و پایبندی به ائمه علیه السلام و بیزاری از دشمنان شان، خویشتن داری، با خلق نیکو، چشم به راه قائم، به حال انتظار یاد امام غائب را فراموش نکنند، از تندروان و شتاب کنندگان در امر فرج پرهیز نموده، زبان های شان را نگهدارند و یکدیگر را به آرامش و صبر و تسلیم به امر خدا دعوت کنند، بدانند که شتاب کنندگان هلاک می شوند و در فتنه هایی که مردم عادی توان مقابله اش را ندارند توصیه به بی طرف ماندن شده است. کلام خدا: «أَتَىٰ آخِرُ اللَّهِ فَلَا تَسْتَعْجِلُوهُ» مؤید آن است که امام صادق علیه السلام در جواب سائل فرمود: مراد از آن امر ما است. خداوند فرمود در مورد آن شتاب

نشود تا خداوند قائم را به سه لشکر یاری فرماید که عبارتند از: فرشتگان، مؤمنان، و هراس و خروج حضرت قائم عجل الله تعالی فرجه مانند خروج رسول خدا صلی الله علیه و آله است. «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اصْبِرُوا وَصَابِرُوا وَرَابِطُوا» (آل عمران: ۲۰۰)^۱ فرمایش امام باقر عجل الله تعالی فرجه با صبر بر انجام واجبات الهی پایداری در برابر دشمنان و مراقبت کنید از امام‌تان که انتظارش را می‌کشید. و مژده دولت حق را به پرهیزگاران داده است اگر قبل از آن دولت وفات کنند خدا برایش نیکی خواهد داد و اگر فرج را درک کنند خداوند اهلیت یاری امام عصر عجل الله تعالی فرجه را می‌دهد به همراهی یاری‌کنندگان رسول خدا صلی الله علیه و آله در جنگ بدر که آنها، مخلصان اصحاب قائمند که نه کشته می‌شوند می‌میرند. (نعمانی، ۱۳۸۷ش: ۲۰۲-۲۰۸، ۲۱۳، ۲۲۱، ۲۲۷، ۲۷۶، ۲۸۲، ۲۸۴ و ۲۸۵)

نتیجه آن که عمل معصومین عجل الله تعالی فرجه آینه تمام‌نمای کلام نورانی‌شان هستند. سخنان آنها در هر بعدی از ابعاد غیبت امام باعث آماده‌سازی پذیرش عصر غیبت می‌باشد، ائمه عجل الله تعالی فرجه باتقوا، صبر و تلاش در شرایط سخت و آسان، بر سک هدف بودند و آن اطاعت از خدا بود. ما با روش‌های متفاوت از جمله کار آنها پایه‌گذار تعیین نمایندگان رابط میان امام و مردم به ایجاد شبکه وکالت بود از زمان امام صادق عجل الله تعالی فرجه در اوج پنهانی و زیرزمینی و مخفی شروع شد، امام هادی عجل الله تعالی فرجه پرورش یافته و زمان امام عسکری عجل الله تعالی فرجه و عصر غیبت صغرا به اوج کمال خود رسید نمایندگان امام صادق عجل الله تعالی فرجه مثل نضر بن «قاموس سخی»، «معلى بن خنيس» و... وکلای امام جواد عجل الله تعالی فرجه از جمله: عبدالعظیم حسنی، علی بن مهزیار، زکریا بن آدم. (جباری، ۱۳۹۳ش: ج ۲، ۳۲۵ و ۳۳۳)

در مجموع باید گفت ائمه معصومین عجل الله تعالی فرجه همگی با عمل و بیان و مستند قرار دادن غیبت پیامبران گذشته تأیید بر وقوع غیبت آخرین حجت خدا و ظهور ایشان، پس از امتلا به ظلم و جور عالم نوید داده‌اند.

راهبردهای عسکرین عجل الله تعالی فرجه در زمینه‌سازی غیبت

معصومین عجل الله تعالی فرجه برای آماده کردن اذهان شیعه در رویارویی با عصر غیبت تلاش کردند زیرا فقدان ناگهانی و بدون مقدمه امام برای شیعیان که ۲۵۰ سال از نعمت امام و رهبر بهره‌مند بودند و با مراجعه به آنها نیازهای مادی و معنوی خود را مرتفع می‌کردند مشکل‌ساز و

۱. ای اهل ایمان در کار دین پایدار باشید و یکدیگر را به پایداری سفارش کنید و مراقب مرزتان باشید. امام باقر عجل الله تعالی فرجه: از زخم زبان مشرکان صبر پیشه کنید و پرهیزکار باشید این سبب نیرو و موفقیت در کارها است.

گمراه کننده می شد و از پیامبر اسلام ﷺ تا امام عسکری علیه السلام با نقل خبرهای غیبی، از تثبیت نقش ائمه خصوصاً حضرت قائم عجل الله تعالی فرجه غائب شدن ایشان، بیان ویژگی های عصر غیبت، و توصیه ایستادگی و درایت عقل برای حفظ پیوند با حجت الهی و پیروی کردن از آنها، بشارت عاقبت بخیری بشریت معقول و متدین در آخرالزمان به همه و همه خود بیانگر آماده سازی جامعه اسلامی پیروی خط رسول الله صلی الله علیه و آله برای دوران غیبت صغری و کبری ولی زمان بوده است. لذا همگی بر یک هدف و روش متغیر که متناسب با فضای جامعه، الگوی درست زمان غیبت را بیش از پیش ترسیم کردند. اهم آنها و بیان ویژگی های آنها ایجاد شبکه وکالت پرورش علما متبحر، مبارزه با مدعیان دروغین، حاکم جائز و معرفی نمایندگان از راه تقید و مکتوبات و توقیعات پیش بردند. حال بر آنیم تا شمه ای از عملکردهای امامین عسکریین علیه السلام را بازگو نمائیم:

الف) فعالیت های علمی- فرهنگی

اگر مختصری از حال مردم و زمان امام هادی علیه السلام را دقت کنیم اوضاع عصر امام هادی علیه السلام و وضعیت شیعه در آن موقعیت و عملکرد ائمه علیهم السلام در بعد علمی و مطالعاتی به حالت تقید و خفکان سپری می شد را خواهیم شناخت: آغاز امامت امام هادی علیه السلام با خلافت معتصم (۲۱۸-۲۲۷ ق) هشتمین خلیفه عباسی همراه بود، شیعیان جز اندکی به امامت ایشان گردن نهادند و بعد از مدتی آنها هم برگشتند از موسی مبرقع به امامت امام هادی علیه السلام. شش خلیفه معاصر امام هادی علیه السلام بعد از معتصم واثق (۲۲۷-۲۳۲ ق)، متوکل (۲۳۲-۲۴۷ ق)، منتصر (۲۴۷-۲۴۸ ق)، مستعین (۲۴۸-۲۵۲ ق) و معتز (پیشوایی، ۱۳۷۶ ش: ۵۶۸-۵۶۹) بودند که در این زمان دوران حکومت عباسیان هرج و مرج فراوان بود. با حکومت متوکل فشار شدیدتر گشت و امام هادی علیه السلام به سامرا منتقل شد. ارتباطش با شیعیان فاصله افتاد و شیعیان از مقام های حکومتی اخراج و برخی زندانی شدند و تعدادی به شهادت رسیدند.

امام هادی علیه السلام با روش تقیه به گسترش نهاد وکالت پرداخته و شیعیان در مناطق مختلف (مثل کوفه، بغداد، نیشابور، آبه، قم، مدائن، خراسان، آذربایجان، بصره، جرجان و سامرا) پراکنده بودند) را حفظ نموده و آماده ورود به دوران غیبت کردند. با اشاره امام نظام وکالت پراکنده در حجاز، عراق، ایران و مصر به جمع آوری احادیث پرداخته و فقیه تربیت کردند تا از کیان فقهی و اعتقادی شیعه دفاع کنند. (مطهری، ۱۳۹۷ ش: ج ۳، ۳۸۳) آنها پاسخگوی

نیازمندی‌های شیعیان در سراسر جامعه اسلامی بودند، به طوری که حساسیت حکام نسبت به امام و پیروانش کمتر و آزار و اذیت علیه آنها فروکش می‌کرد. سؤالات‌شان پاسخ و وجوهات‌شان جمع و بر طبق فرمایش امام توزیع می‌گردید و جان‌شان حفظ و ارتباط بین امام حفظ می‌شد و از طرفی نزدیک به عصر غیبت بود و حکام عباسی از وجود ولی عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف باخبر بودند، این‌که مهدی خواهد آمد و این مخالف خواسته‌ها و منافع آنها بود. چرا که در روایات معصومین علیهم‌السلام از غیبت و ظهور و اهداف آن شنیده بودند و از همه مهم‌تر این‌که مواجهه مردم با غیبت بدون اطلاع‌رسانی سرگردانی و حیرت بزرگی محسوب می‌شد. وقتی حضوری از دیدار و تربیت مردم محروم می‌شد راه دیگری را برای هدایت برگزید.

امام هادی علیه‌السلام مانند امام سجاد علیه‌السلام از راه ویژه و خاموش به میدان آمد و در شرایطی که هدایت و راهنمایی حضوری و مشافهی را در تنگنا دید در قالب دعا و زیارت به روشنگری و اغنای فرهنگ حقه الهی و پیروان حق شتافت و از دوستان خود دعوت به آموختن دعا و زیارت ائمه علیهم‌السلام کرد. مثل زیارت جامعه کبیره که یک دوره امام‌شناسی است با تأکید بر تقویت یکتاپرستی و به دور از هرگونه انحراف و افراطی‌گری ائمه را بندگان و خلیفه خدا بر زمین و واسطه فیض معرفی می‌کنند. امام هادی علیه‌السلام این زیارت را در پاسخ به درخواست موسی بن عبدالله نخعی (از امام درخواست سخن بلیغ و کاملی کرده بود) آموزش داده بود. تا هنگام زیارت ائمه علیهم‌السلام از آن استفاده کند، زیارت جامعه از توحید تا قیامت و نبوت و ولایت و مسائل مختلف دنیایی و اخروی سخن به میان آورده و خود سدی مقابل انحرافات و استحکام عقاید است.

علمای بزرگی چون شیخ طوسی در *تهذیب‌الحکام* (ج ۶، ۹۵)، شیخ مفید در *من لا یحضره الفقیه* (ج ۲، ۶۰۹)، علامه مجلسی در *بحارالانوار* (ج ۹۹، ۱۴۴) نقل کرده‌اند. به تعبیر آنها زیارت جامعه از نظر سند صحیح‌ترین زیارات، عمیق‌ترین محتوی و فصیح‌ترین فصاحت و بلاغت را دارا می‌باشد. امام هادی علیه‌السلام معرفی معصومین علیهم‌السلام در نظام آفرینش و به گوشه‌ای از اسرار نهفته امامت پرده برداشته است و تنها راه سعادت و کمال را در پیروی از ائمه علیهم‌السلام و تمسک به آنها و بی‌زاری از دشمنان‌شان دانسته است. (استعلامی، ۱۳۷۸ش: ۳۳۸)

در این زیارت بر ایجاد پیوند میان مردم و اهل بیت علیهم‌السلام، تأکید بر مقام والای اهل بیت علیهم‌السلام، تأکید بر مکتب اهل بیت علیهم‌السلام، مبارزه با ظلم و ستم تأکید ویژه دارد. (جعفریان، ۱۳۷۹ش: ۵۲۲-۵۲۴) در فرآزی از زیارت جامعه آمده است: «السلام علی الذین من والاهم فقد والی الله

«... سلام بر آنان که هر که آنها را دوست بدارد خدا را دوست داشته ...» «بکم فتح الله و بکم یختم الله و بکم ینزل الغیث و بکم یمسک والسماء ان تقع علی الارض الا باذنه». (شیخ عباس قمی، ۱۳۸۳ ش: ۱۰۵۸ و ۱۰۶۰). [ای امامان بزرگ] خداوند به سبب شما (عالم را) آغاز کرد و به سبب شما (آن را) پایان می‌دهد. (و به سبب وجود) شما باران فرو می‌فرستد و به (برکت وجود) شما آسمان را نگهداشته است و از این که بر زمین فرود آید جز به اراده او نیست.

بنابراین وجود امام واسطه فیض و سرچشمه حیاط عالم هستی هست، در ظهور و نهان، این حج الهی سبب سلامت عالم هستند والا زمین اهلس را فرو می‌برد پس غیبت و حضور امام فرقی در بهره‌وری موجودات از وجود مبارک نیست که خود امام عصر عجل الله تعالی فرجه فرمود: «و اما وجه الانتفاع بی فی غیبتی فکالانتفاع بالشمس اذا غیبتها عن الابصار السحاب» بهره‌مندی از من در روزگار غیبتم مانند سود بردن از خورشید است آن‌گاه که به وسیله ابرها از چشم‌ها پوشیده است (بالادستیان، ۱۳۹۰ ش: ۵۴۲) و همچنین زیارت غدیر از امام هادی عجل الله تعالی فرجه تعلیم شده است.

امامین عسکریین عجل الله تعالی فرجه با توجه به این که غیبت آخرین امام معصوم نزدیک است در پی فراهم آوردن زمینه پذیرش غیبت آن حضرت این مسئله را علاوه بر سخن گفتن از غیبت امام، جز در موارد خاص، نهان زیستن از دید مردم و راهنمایی غیرحضور جامعه اسلامی را در قالب دعا و زیارت، نامه‌ها و مکتوبات به طور روشن بیان کرده‌اند. امام هادی عجل الله تعالی فرجه زیارت جامعه و زیارت غدیر و امام عسکری عجل الله تعالی فرجه آن را در قالب صلوات بر ائمه عجل الله تعالی فرجه تبیین فرمود. (حیدری، ۱۳۹۰: ۲۹) نحوه صلوات فرستادن بر پیغمبر و اوصیای آن حضرت را به یکی از اصحاب خود املا فرمود که این صلوات‌ها تحت عنوان صلوات بر حجج طاهره عجل الله تعالی فرجه مکتوب است (شیخ عباس قمی، ۱۳۸۳ ش: ۱۰۸۱-۱۰۹۱) و دارای معانی و معارف بلندی است. علاوه بر این امام عسکری عجل الله تعالی فرجه به طرق متفاوت با توجه به فضای موجود به آموزش و پرورش شیعیان در مواجهه با غیبت همت گماشته است، از جمله نامه امام عسکری عجل الله تعالی فرجه به یکی از علمای شیعه قم به نام علی بن حسین بابویه قمی چنین است:

بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله رب العالمين والعاقبة للمتقين والجنته للموحدين والنار للملحدين ولا عدوان الا على الظالمين ولا اله الا الله احسن الخالقين والصلوة على خير خلقه محمد و عترته الطاهرين...؛ (استعلامی، ۱۳۷۸ ش: ۳۴۸)

به نام خداوند بخشنده و مهربان ستایش خدای را که پروردگار جهانیان است، سرانجام نیکو برای پرهیزگاران و بهشت برای یکتاپرستان و دوزخ و آتش برای کافران خواهد بود،

تجاوز جز بر ستمکاران نیست و خدایی جز «الله» که بهترین آفرینندگان است نمی‌باشد. و درود و رحمت خدا بر بهترین آفریدگانش محمد ﷺ و خاندان پاک او باد.

بعد امام عسکری (عجل الله تعالی فرجه) ... ضمن سفارشات مکرر برای انجام فرایض و خلیات تأکید می‌کند: بر تو ای علی بن حسین بابویه قمی باد که صبر و شکیبایی ورزی و منتظر فرج باشی که پیامبر ﷺ فرمود: «برترین اعمال امت من انتظار فرج است» شیعیان ما پیوسته اندوهگین خواهد بود تا فرزندم که پیامبر ﷺ بشارت ظهور او را داده است قیام کند و زمین را پس از آن که از ظلم و بیداد پر شده است سرشار از عدالت و قسط نماید. پس ای بزرگ مرد استقامت کن و شیعیان مرا به صبر فرمان ده که «زمین از آن خداست و به هر کس از بندگانش که بخواهد واگذارد و عاقبت و فرجام نیک از آن متقین خواهد بود» (اعراف: ۱۲۸) درود و رحمت و برکات خدا بر تو و بر جمیع شیعیان ما باد خداوند ما را بس است که بهترین وکیل، مولی و یاور است. (استعلامی، ۱۳۷۸ ش: ۳۴۸-۳۴۹)

اهمیت پرداختن به مکتوبات

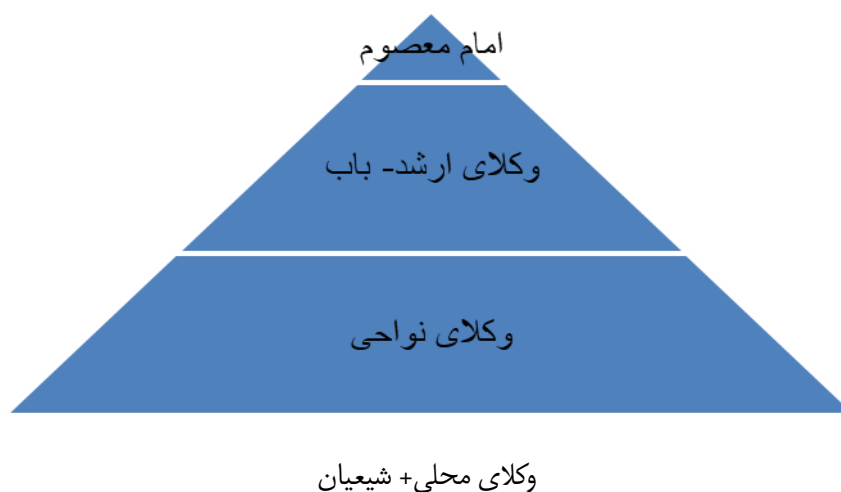
- مراسلات و مکتوبات امن‌ترین راه ارتباط امام و مردم بودند زیرا نیازها مرتفع، معارف آسمانی تبلیغ، وظایف شرعی روشن و تفهیم می‌شدند، با حفظ جان امام و شیعیان؛
- دوری مصافت مناطق شیعه‌نشین و محل زندگانی ائمه (عجل الله تعالی فرجه)؛
- نبودن امکانات سفر برای همه شیعیانی که تمایل به ملاقات با ائمه (عجل الله تعالی فرجه) داشتند؛
- وضعیت خاص سیاسی و اجتماعی حاکم بر عصر امام (جور و ظلم و خفقان) به خصوص علیه علویان، وضعیت به حدی آشفته بود که شیعیان از ارتباط با امام حتی سلام کردن با آنها محروم بودند و ارسال نامه هم با مشکلات فراوان همراه بود؛
- مکاتبات باعث حفظ جان امام و شیعیان بود؛
- آماده‌سازی شیعیان برای ورود به عصر غیبت با مکتوبات و سؤالات شدت گرفت به طوری که امام هادی (عجل الله تعالی فرجه) تا آخرین لحظه عمر خود مکاتبات با شیعیان را ادامه داد.

سازمان وکالت

سازمان وکالت مجموعه‌ای منظم و منسجم بود، می‌توان ساختارش را شبیه هرمی تصور کرد. بالاترین بخش را رهبر سازمان یعنی ائمه معصومین (عجل الله تعالی فرجه) تشکیل می‌دادند و به ترتیب به سمت قائده هرم ابتدا وکلای ارشد (اوحدی حائری، ۱۳۸۴ ش) یا باب‌های ائمه (عجل الله تعالی فرجه) یا سر وکیل و سپس وکلای نواحی بعد وکلای محلی و شیعیان قرار داشتند. (جباری، ۱۳۹۳ ش: ج ۱،

۲۳۸) علاوه بر وکلای مقیم در نواحی، گاهی نمایندگان از سوی امامان به صورت سیار، بین محل استقرار رهبری سازمان و محل اقامت وکلای نواحی در رفت و آمد بوده و وظیفه ایجاد ارتباط ائمه علیهم‌السلام با وکلا و شیعیان نواحی ایفا می‌کردند. از جمله وظایف وکلای سیار، تحویل وجوه شرعی جمع شده نزد وکلا به پیشگاه امامان علیهم‌السلام بوده است. این تشکیلات پایبند اصل تقیه و نهان‌کاری بود، در غیر این صورت دو قرن دوام نمی‌آورد. (همان: ج ۱، ۱۷۵-۱۷۶).

نمودار هرمی چهار رکن شبکه وکالت

سلسله مراتب سازمان وکالت امامان در دو قرن اول تا نیمه دوم قرن سوم

سازمان وکالت پایه‌ریزی شالوده رهبری در عصر غیبت صغری بود، رهبری اصلی سازمان وکالت با امامان شیعه بود از امام صادق علیه‌السلام شروع و به امام عصر عجل‌الله‌تعالی‌فرجه‌الشریف ختم می‌شود. اهم وظایف سازمان جمع‌آوری و تحویل وجوهات شرعی، هدایا و نذورات بود و نیز حل مسائل عقیدتی و اجتماعی.

علمکرد ائمه علیهم‌السلام بر این شبکه

تعیین و نصب کارآمدترین وکلا و باب، از میان صالح‌ترین افراد و معمولاً محلی مانند عثمان بن سعید عمری به عنوان باب امامین عسکریین علیهم‌السلام و ایشان در زمان غیبت صغری اولین سفیر امام عصر عجل‌الله‌تعالی‌فرجه‌الشریف ایفای وظیفه نمود. یا مفضل بن عمر جعفری تنها وسیله ارتباط امام کاظم علیه‌السلام و وکلای معرفی شد. (شیخ طوسی، ۱۴۱۱ق: ۲۱۰-۲۱۷)

تیبین شخصیت وکلا برای شیعیان: معرفی چهره‌های درستکار، صادق و خائن جز از عهده امام (ع) که عالم به حقایق است ساخته نبود. تیبین وظایف و نظارت بر عملکرد وکلا و باب‌ها را ائمه (ع) عهده‌دار بودند. (جباری، ۱۳۹۳ش: ۱۸۱)

عوامل تشکیل شبکه وکالت

تاریخ شروع به فعالیت سازمان وکالت مربوط به عصر امام صادق (ع) و بسط و گسترش فعالیت آن مربوط به عصر امام کاظم (ع) است و تکامل فعالیت آن تا امام عسکری (ع) به اوج خود رسید.

جو خفقان و دشواری ارتباط مستقیم امام و شیعیان

شرایط سخت دوران ائمه (ع) مخصوصاً بعد از امام صادق (ع) تا پایان غیبت صغری، ارتباط مستقیم هم برای شیعیان و هم برای ائمه (ع) به حدی خطرآفرین بود که شیعیان برای پرسیدن سؤالات شرعی مجبور به روغن‌فروشی یا میوه‌فروشی تصنعی می‌شدند (جباری، ۱۳۹۳ش: ۱، ۴۷). برخی حکام مثل منصور عباسی برای به دام انداختن شیعیان از سرزمین‌های دوردست مثل خراسان کسانی را با وجوه شرعی خدمت امام می‌فرستاد (شیخ طوسی، بی‌تا: ۲۱۲-۲۱۳).

در عصر امام هادی (ع) سختگیری‌های حکام مخصوصاً متوکل عباسی، علیه ائمه (ع) و نمایندگان آنها، منجر به دستگیری و شهادت بسیاری از وکلا شد. علی بن جعفر همدانی وکیل برجسته امام هادی (ع) دستگیر و حبس شد و همچنین ابوهاشم جعفری وکیل مبرز امام از جمله وکلایی که به شهادت رسیدند ابوعلی بن راشد و عیسی بن جعفر بن عاصم و ابن بند می‌توان اشاره کرد.

در عصر امام عسکری (ع) حساسیت و سخت‌گیری به حدی بود که آن حضرت برای دیدار با مردم در مزیقه قرار داشت، دیدار با شیعیان گاه هنگام عبور از مسیر منزل تا کاخ عباسی در حد اشاره و گاه در حد تکلم بود. و گاه برای حفظ جان‌شان از اشاره هم منع می‌شدند، برقراری ارتباط با وکیل در قالب روغن‌فروش (مانند عثمان بن سعید) یا چوب‌مدور به عنوان پایه درب (مانند کار داوود بن اسود) و... انجام می‌شد (جباری، ۱۳۹۳ش: ۱، ۳۲۶-۳۲۸).

دوری مسافت مناطق شیعه‌نشین و مراکز استقرار امامان شیعه

در این دوران سرزمین اسلامی گسترده ولی شیعیان اعتقادی قلیل و دوستداران اهل بیت علیهم‌السلام زیاد بودند و جو حاکم علیه ائمه علیهم‌السلام و طرفداران آنها بود لذا وجود وکیل ضرورت می‌یافت تا این ارتباط بین مردم و معصوم را حفظ کنند. گستره سرزمین اسلامی وسیع و شامل مناطق شیعه‌نشین حجاز، عراق، ایران و شمال آفریقا بود.^۱

عدم دسترسی شیعیان به امامان به سبب حبس و غیبت و شهادت

حضرت هادی علیه‌السلام در دوران امامت خود با شش تن از خلیفگان عباسی (معتصم، واثق، متوکل، منتصر، مستعین و معتز) هم‌زمان بود. معتصم و واثق همان سیاست مأمون را دنبال می‌کردند برخورد ملایم و فریبنده داشت، اما آن هنگام که متوکل بر مرکب خلافت سوار شد صفحه سیاست رنگ دیگر به خود گرفت و عرصه بر امام و پیروانش تنگ گشت در برهه‌هایی از زمان شرایط سخت مانع از دیدار مردم با امام بر اثر حبس، شهادت و در نهایت غیبت می‌شد. در این وضع سازمان وکالت بهترین مرجع و ملجا برای پیروان در جهت رفع نیازهای شرعی و... بودند (جباری، ۱۳۹۳ ش: ج ۱، ۵۰).

- حفظ جان ائمه علیهم‌السلام و شیعیان و ممانعت از حساسیت بیشتر حکام؛

- جمع‌آوری وجوهای شرعی.

ایجاد آمادگی شیعیان برای ورود به عصر غیبت امام عصر عجل‌الله‌تعالی‌فی‌فرجه‌القریب

بعد از حضور امام معصوم (زمان غیبت) مردم با نمایندگان مورد اعتماد آنها شناخت و انس گرفته و رفع نیاز ایشان به آسانی صورت می‌گرفت. خلاصه یک نوع کارورزی برای دوران غیبت بوده است.^۲

رفع شبهات و سؤالات مردم: مردم شبهات یا سؤالات خود را از وکلا و نمایندگان حضرات جویا شده و مجاب می‌گشتند.

اقدام علیه حاکمیت غاصب: اگرچه حاکم صوری، حکام جور بودند ولی معرفت‌افزایی

۱. رک: مقاله «بررسی علل و انگیزه‌های تشکیل، عملکرد و محدوده سازمان وکالت در عصر امام صادق علیه‌السلام و امام کاظم علیه‌السلام»، مصیب عباسی و اکرم محمدپوری.

۲. رک: مقاله «بررسی علل و انگیزه‌های تشکیل، عملکرد و محدوده سازمان وکالت در عصر امام صادق علیه‌السلام و امام کاظم علیه‌السلام»، مصیب عباسی و اکرم محمدپوری.

ائممه علیهم السلام همواره بصیرت در ذهن دوست و دشمن، ایجاد شده بود که رهبران الهی و واقعی فرزندان رسول خاتم صلی الله علیه و آله با علائق و ویژگی‌های مبرز هستند. حتی انسان‌های سبک مغز چربی سفره معاویه و نماز علی علیه السلام را می‌پسندیدند.

در مجموع نقش وکلا از زمان امام صادق علیه السلام و امام کاظم علیه السلام تا پایان غیبت صغری وفات آخرین نائب خاص امام زمان عجل الله تعالی فرجه به حدی کلیدی بود که در زمان‌های حبس، حصر و مواقع تقیه و غیبت ائمه علیهم السلام به یاری ائمه علیهم السلام شتابان بودند.

و در زمان غیبت صغری امام عصر عجل الله تعالی فرجه سفرای امام با هوشیاری تمام و با همکاری شبکه گسترده وکالت زمام امور تشیع را به دست گرفته و به نهاد فقاقت در عصر غیبت کبری تحویل دادند. بنابراین فعالیت تشکیلات گسترده وکالت علاوه بر امورات مالی و شرعی زیر نظر ائمه علیهم السلام به تقویت بنیه مالی، حفظ ارتباط میان شیعیان و امامان حفظ و انتقال فرهنگ و سخنان اصیل و ناب ائمه علیهم السلام برای آیندگان و نیز معرفی جانشینان بر حق ائمه علیهم السلام و رفع شبهات اذهان مردم و رسیدگی به افکار انحرافی، شرکت در مناظرات و غلبه بر دانشمندان مخالف، در حد امکان حفظ جان ائمه علیهم السلام و معرفی امام بعدی به عموم مردم ذیل الطاف و عنایات حضرت حق و اثبات عدم مشروعیت حکام بنی‌العباس از اهم وظایف‌شان بودند. در آن زمان بیشتر شیعیان در کوفه و حوالی آن، قم، کاشان، نیشابور، جرجان، همدان و... با امام در ارتباط تنگاتنگی بودند. افرادی مانند محمدبن داوود قمی، محمد الطلحی، اموال و اخبار را به امام می‌رسانیده‌اند آنها به حدی مورد وثوق بودند که به عنوان مثال درباره «ایوب بن نوح» وکیل مورد اعتماد امامین عسکرین علیهم السلام امام هادی علیه السلام درباره‌اش به عمرو بن سعید فرمود:

ای عمرو اگر دوست داری به مردی از اهل بهشت بنگری به این مرد (ایوب بن نوح) بنگر. (شیخ طوسی، ۱۴۱۱ق: ۲۱۲)

تربیت و معرفی فقها

پراکندگی شیعیان در نقاط مختلف و دور بودن از محل حضور ائمه علیهم السلام، زندان یا تحت نظر بودن آنها و نیازهای متفاوت شیعیان، باعث تعلیم و تعلم اصحاب خاص و دعوت و ترغیب شیعیان به تفقه در دین انجامید، تا فقها و دانشمندان تربیت شده هم خود، آگاه به وظیفه باشند و هم هادی و یاور مردم، یکی از نمونه‌های این فعالیت شکل‌گیری دارالحدیث‌های شیعه و سازمان اجتهاد، پس از غیبت صغری می‌توان از آن جمله شمرد.

بیانات نورانی از پیامبر صلی الله علیه و آله و خاندان طاهرینش در فضیلت تفقه نقل شده است نشان از

اهمیت آن دارد، از جمله شیخ طوسی از امام حسن عسکری علیه السلام و ایشان از حضرت جواد علیه السلام نقل می‌فرماید:

کسی که زحمت بکشد برای خلاصی ایتم آل محمد صلی الله علیه و آله که از امام عصر علیه السلام منقطع و در جهالت غرق و در تحت تلقینات شیاطین و دشمنان اسیرند، پس آنان را از حیرت و جهالت نجات دهد و وسوس و تلقینات مختلف را قطع کند و با دلیل و برهان سخنان بیهوده دشمنان دین را رد نماید، برتری او بر سایر مردم چون تفاوت آسمان خواهد بود نسبت به زمین با فرق عرش و کرسی است نسبت به آسمان با امتیاز ماه چهارده شب است نسبت به کوچک‌ترین ستاره‌ها. (مطهری، ۱۳۹۲ش: ج ۲، ۲۳۶؛ به نقل از احتجاج طبرسی، ج ۱، ۱۸)

سر منشأ این عملکرد معصومین آیات قرآن، کلام خدا است که تفقه در دین را بالاترین اعتبار و ماجور نزد حق تعالی دانسته و کاربردی‌ترین تلاش‌های امامین عسکریین علیهم السلام، جهت زمینه‌سازی غیبت، تربیت و تعلیم علما بوده است تا این دانشمندان متبحر و متدین و معتقد برای مردم علت غیبت امام زمان علیه السلام را تبیین، تا زمان غیاب امام معصوم گمراه و سرگردان نشوند.

امام عسکری علیه السلام افرادی را به عنوان نماینده مورد اطمینان و تأیید خود به مردم معرفی کرده تا شیعیان با آنها مأنوس و مشکلات دینی و دنیایی خویش را با مراجعه به آنها حل و فصل نمایند، مثلاً حضرت نامه‌ای به احمد بن اسحاق اشعری نوشت و عثمان بن سعید عمری را مورد تأیید و حمایت و اعتماد خود معرفی نمود، امام فرمود:

این ابو عمرو ثقه و امین مورد اعتماد امام قبلی و در زندگی و پس از مرگ من، مورد اعتماد من است، آنچه را به شما بگوید از ناحیه من گفته و هر چه را به شما ابلاغ نماید، از قول من است. سخنانش را بشنو و از او اطاعت کن، زیرا او مورد اعتماد و امین من است و... (شیخ طوسی، ۱۴۱۱ق: ۲۱۵؛ طبسی، ۱۳۷۹ش: ۲۹۵).

این شاگردان مکتب ائمه علیهم السلام به عنوان نمایندگان امام و رابط میان امام و مردم بودند از مهم‌ترین اهداف سیره ائمه علیهم السلام لزوم تعلیم و تربیت و آموزش و پرورش انسان‌ها می‌باشد. چرا که آنها شاگرد مکتب رسول خاتم و رسول خدا صلی الله علیه و آله شاگرد مکتب وحی الهی هستند. خدای متعال اولین درسش تعلیم و آموزش است. «أَفْرَأُ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ» (علق: ۱)، «هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ» (جمعه: ۲) در نظام تفکرات اهل بیت علیهم السلام توسعه فرهنگی بر توسعه

اقتصادی تقدم دارد، توسعه اقتصادی بدون کسب فرهنگ ممکن نیست، جامعه خفته و در جهل فرو رفته از امکانات و زمینه‌های و داشته‌های اقتصادی برخوردارند و نه بر چگونگی بهره‌وری از آن عالم و نه بر ضرورت بهره‌مندی و استفاده از آن. لذا رشد فرهنگی و آموزش و پرورش، نیاز جان و خرد آدمی است، توسعه اقتصادی خواست جسم، واضح است که نیاز جان و خرد بر نیاز جسم و تن مقدم است. (مطهری، ۱۳۹۲ ش: ج ۲، ۳۳۲)

در دوران امامین عسکریین علیهم‌السلام کتاب‌هایی تألیف و تأیید و معرض شدند، و مورد استفاده فقها و مردم بود برای تمهید مقدمات عصر غیبت، نوع پاسخ‌دهی به سؤالات شرعی اغلب شبیه فتوا بوده است و امام در پاسخ شیعیانی که درخواست کتاب احکام کرده بودند کتاب معرفی می‌کرد و این توجه امام ارجاع شیعیان به موارد نیت علمی گذشتگان است که در آینده نزدیک چاره‌ای جز رجوع به آن نداشتند. (جباری، ۱۳۹۳ ش: ج ۱، ۵۴؛ به نقل از الغیبه طوسی، ۲۱۴)

مکاتبه و توقیعات، نوشته‌ها و راهنمایی‌های ائمه علیهم‌السلام در پاسخ به سؤالات و نیازمندی‌های مردم، تحت عنوان توقیع یکی از روش‌های ارتباطی ائمه علیهم‌السلام با شیعیان بوده تا هرچه سریع‌تر به درخواست‌ها رسیدگی شود و گاهی پاسخ شفاهی بیان می‌شده است. (دائرةالمعارف تشیع، ج ۵، ۱۵۰)

نتیجه آن که ائمه معصومین علیهم‌السلام، پیوسته تلاش‌ها کردند تا افراد مستعد رشد یافته و تربیت شوند، هم خود به کمال برسند و هم جامعه اسلامی را همراه خود به عرش اعلی ببرند، لذا فقیه جامع‌الشرایط را به بار نشانند (نجفی نژاد، ۱۳۹۶) و به شیعیان معرفی کردند. (میرافضلی، ۱۳۹۶) این خود اصلی‌ترین پایه زمینه‌سازی برای عصر غیبت ولی عصر عجل الله تعالی فرجه می‌باشد.

فعالیت سیاسی عسکریین علیهم‌السلام

از رسول خدا صلی الله علیه و آله کلام نورانی در مورد امامان معصوم به ویژه امام دوازدهم و غیبت ایشان وارد که متجاوز از حد تواتر است. نه تنها شیعیان بلکه عامه مسلمانان با احادیث مهدویت و غیبت‌آشنایی داشتند، تکرار و تأکید این سخنان، در زمان سایر ائمه علیهم‌السلام به فراخور اوضاع و احوالات افراد در مورد قائم آل محمد صلی الله علیه و آله ادامه داشته است، تا راحت‌تر غیبت امام دوازدهم را برای جامعه شیعه تبیین کنند و همچنین امام هادی علیه‌السلام خواص شیعه را از غیبت نواده خود آگاه کرده و با دشواری‌های آن آشنا می‌کرد. روایت است وقتی عبدالعظیم حسنی عقاید خود را بر امام هادی علیه‌السلام عرضه کرد، امام به او فرمود: ... امام پس از من فرزندم حسن است، حال

مردم پس از وی نسبت به جانشین او چگونه خواهد بود؟ عبدالعظیم حسنی پرسید؟ مولای من وضع آن حضرت چگونه خواهد بود؟ امام فرمود: «چنان است که شخص آن حضرت دیده نمی‌شود و روا نیست نامش را بر زبان آورند تا این‌که قیام کند و زمین را پر از عدل و داد نماید، چنانچه پر از ظلم و جور گشته است» (صدوق، ۱۳۸۴، ج ۲، ۷۳-۷۴) و نیز داوود بن قاسم جعفری روایت از امام هادی علیه السلام ... برای شما روا نیست نامش را به زبان ببرید. گفتم: پس چگونه از او یاد کنیم؟ فرمود: بگوئید حجت آل محمد علیهم السلام (مفید، ۱۳۷۸، ج ۲، ۴۵۰) یا حجتی از آل محمد علیهم السلام درود خدا بر او و بر خاندان پاکش (کلینی، ۱۳۸۳ ش: ج ۲، ۱۱۱)، حتی ائمه علیهم السلام دو نوع غیبت قائم آل محمد علیهم السلام را متذکر گشته‌اند، اسحاق عمار از امام صادق علیه السلام روایت می‌کند که فرمود:

برای قائم دو غیبت است یکی از آن دو کوتاه است و دیگری دراز در غیبت نخستین کسی جز ویژگیان به جای او آگاه نیست و در دیگری کسی جز غلامان ویژه به جایش آگاه نمی‌شود. (همان: ۱۳۱)

احادیث فراوان در این زمینه آمده است. (همان: ۱۱۲-۱۳۸) علی بن مهزیار گوید:

به امام هادی علیه السلام نامه نوشتم و در آن از فرج پرسش نمودم، به من نوشت، هنگامی که صاحب شما از سرای ستمکاران غیبت کرد، منتظر فرج باشید. (صدوق، ۱۳۸۴ ش: ج ۲، ۷۵)

امام هادی علیه السلام در فضای بشریت رعب وحشت و خفقان حکام عباسی، به طرق مختلف به زمینه‌سازی غیبت ولی عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف همت گماشته و از هیچ تلاشی فروگذار نکرد ایشان در حالی که تحت نظر حکام بودند و از این زندان به زندان و زندانیان بدتر منتقل می‌گردید، مورد هجمه‌های سنگین سایر فرق شیعه و سنی در موضوعات مختلف محدودیت‌های شدیدی برای ائمه علیهم السلام به خصوص امامین عسکریین علیهم السلام به وجود آورده بودند که نتیجه آن در ظاهر جامعه «بحران رهبری» را در اذهان شیعیان پرورش داد (مطهری، ۱۳۹۷ ش: ج ۴، ۲۱۰-۲۱۳) امام هادی علیه السلام از بسیاری از شیعیان به استثنای معدودی از خواص در احتجاب و استتار بود (جباری، ۱۳۹۳ ش: ج ۱، ۳۳۲). امام هادی علیه السلام با انشا زیارت جامعه که دارای محتوای عمیق عقیدتی و اجتماعی، سیاسی و معنوی است یک نوع حمایت و پشتیبانی از شیعیان و ارادتمندان خاندان پیامبر صلی الله علیه و آله بود، باعث تزریق حیات، و دمیده شدن جان تازه‌ای بر روح و روان آنها گردید و اذهان مردم را آماده پذیرش غیبت ولی عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف نموده با تأکید بر

مهم‌ترین باورهای عقیدتی شیعه، مبارزه با انحرافات فکری و بیان شئون ائمه عجل الله تعالی فرجه به هدایتگری جامعه پرداخت و همچنین است زیارت غدیر امام هادی عجل الله تعالی فرجه (همان) هنگامی که امر امام به امام عسکری عجل الله تعالی فرجه رسید با خواص از شیعیانش از پس پرده سخن می‌گفت یعنی امام عسکری عجل الله تعالی فرجه مانند سایر ائمه عجل الله تعالی فرجه به اجبار نحوه بهره‌مندی مردم از امام معصوم را از پشت پرده غیبت، پرورش داد و زمینه‌سازی غیبت ولی عصر عجل الله تعالی فرجه را تکامل بخشید.

وظیفه آماده‌سازی زمینه غیبت فرزندشان امام عصر عجل الله تعالی فرجه برای مرحله پس از برخورد، مهم‌ترین مسئولیتی بود که ایشان انجام می‌داد و از جمله کارها برای تحقق این هدف عبارتند از:

نهان ساختن (طبری، ۱۳۷۹: ۲۹۴): شیعیان به دلیل فشار و سختگیری حکام عباسی در مناطق مختلف پراکنده بودند، مثل نیشابور، قم، کاشان، طبرستان، سمرقند، بیهق و طوس (استعلامی، ۱۳۷۸: ۳۴۹) و... و از طرفی امام خاندانش تحت نظر و حصر بودند به طوری که حتی بانوان و اهل حرم را کنترل می‌کردند، با گماشتن جاسوس. امام حسن عجل الله تعالی فرجه تولد امام زمان عجل الله تعالی فرجه و خود حضرت را از مردم حتی از کسانی که به عنوان خدمتکار در خانه امام حسن عجل الله تعالی فرجه رفت‌وآمد داشتند، پوشیده می‌داشت.

امام عسکری عجل الله تعالی فرجه نام مادر امام زمان عجل الله تعالی فرجه را هم به این منظور پنهان می‌کند، برای نرجس خاتون نام‌های دیگری از قبیل سوسن، حکیمه، ریحانه، سبیکه، صقیل و... ثبت شده است، این انگیزه امام برای سردرگم کردن دست‌اندرکاران حکومت عباسی است تا آسیبی به امام زمان عجل الله تعالی فرجه نرسد. (رفیعی، ۱۳۸۵، ۱۵۱-۱۵۷)

امام حسن عسکری عجل الله تعالی فرجه از شرایط سیاسی - اجتماعی دوران امامت خود و فرزندش مطلع بود، پیش از شهادتش چنین وضعی را بیان فرمود:

در سال ۲۶۰ پیروان من دچار پراکندگی خواهد شد. (صدوق، ۱۳۸۴: ج ۲، ۱۱۸)

اما در آن سال به شهادت رسید و پیروان‌شان متفرق، دسته‌ای منتسب به جعفر کذاب و دسته‌ای سرگردان و دسته‌ای به شک افتادند و دسته‌ای به توفیق خدا بر دین خود ثابت ماندند.

امام حسن عسکری عجل الله تعالی فرجه برای مهیا ساختن اذهان شیعیان برای غیبت، روش نهان‌سازی را بیش از امام هادی عجل الله تعالی فرجه به کار گرفت، لذا به جز روزهایی که مجبور به دیدار معتمد از خانه بیرون می‌رفت و یا گاهی بنا به مصلحت به افرادی خاص اجازه ملاقات می‌داد و یا خودشان به

دیدار افرادی می‌رفت، در بقیه موارد دیدار از پشت پرده بود و یا حضوری دیدار نداشت، تا نهران شدن و مخفی بودن به عنوان سبک و روشی عادی شود. (طبسی، ۱۳۷۹ش: ۲۹۴)

ارجاع به نمایندگان

امام حسن عسکری علیه السلام با مدیریت دقیق نقش خود را برای حفظ فرزندش از دشمنان و معرفی او به خواص و هموار ساختن زمینه‌های غیبت آن حضرت ایفا نمود (رفیعی، ۱۳۸۵ش: ۱۵۷) و چنین مدیریت منظم را در آن شرایط طاقت فرسا و پراکندگی جامعه شیعه و رهروان مخلص را، با تعیین مدیریت ارتباطی شبکه وکالت به انجام رسانید، امام از طریق وکلا با مردم مرتبط بود نامه‌های امام عسکری علیه السلام برای برخی وکلا گواه این مطلب است از جمله وکلا می‌توان: عبدالله بن حمدویه البیهقی، ابراهیم بن عبده دو وکیل امام در نیشابور و احمد بن اسحاق بن عبدالله اشعری دو وکیل امام عسکری علیه السلام در قم.

نکته بسیار مهم دیگر این‌که:

امام با این روش‌ها علاوه بر کمک به امت پیامبر صلی الله علیه و آله زمینه را برای غیبت حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف مهیا نموده تا شیعیان با غیبت امام معصوم آشنا گشته و با شناخت وظیفه خود و چگونگی ارتباط با امام را فرا گیرند.

امام عسکری علیه السلام آخرین امام حاضر بود که بعد از شهادت ایشان بلافاصله غیبت کبرا شروع شد بلکه با آمدن غیبت صغری مدتی شیعیان در عدم حضور فیزیکی امام از سرگردانی و تحیر در امان ماندند و غیبت کبری شروع شد، در آن شرایط سخت و کنترل شده حاکمان عباسی از جمله وظایف سنگین امام عسکری علیه السلام حفظ جان امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف و معرفی فرزندش به شیعیان خاص، و حفظ جان شیعیان و تربیت شدگان مکتب تشیع پرداخته شد، زیرا جاسوسان هر نوع ارتباط مردم با امام را به حکام گزارش می‌دادند لذا در بسیاری از موارد کسانی که می‌خواستند خدمت امام برسند یا سؤال و خواسته‌ای داشتند، نمی‌توانستند بپرسند یا اشاره یا از طریق نایب و وکیل یا ایراد سخنانی، بدون مخاطب قرار دادن فردی خاص با اشاره غیرمحسوس در مسیر حرکت روزهای دوشنبه و پنجشنبه که برای معرفی خود به دارالخلافه حضور می‌یافت، به رفع مشکلات، شبهات و پاسخ سؤالات ذهنی شیعیان و ارادتمندان می‌پرداخت و گاهی مستقیم ضمن عبور از عابران و ملاقات‌کنندگان در مسیر با سؤال و جواب از آنها گره‌گشایی می‌کرد، از جمله علی بن جعفر از حلبی نقل می‌کند که گفت:

ما روز دوشنبه و پنجشنبه در محله عسکر اجتماع کرده بودیم و منتظر بودیم که امام را در حال رفتن به دارالخلافه ببینیم که ناگهان نوشته‌ای از آن حضرت به دست ما رسید با دست خط مبارک نوشته بود مواظب باشید کسی از شما بر من سلام نکند و با دستش به من اشاره نکند چرا که امنیت جانی ندارید، حلبی در ادامه روایت اضافه می‌کند، در کنار من جوانی بود به او گفتم تو از کجایی؟ گفت از مدینه، پرسیدم این‌جا چه می‌کنی؟ گفت از فرزندان ابوذر غفاری هستم، آمده‌ام تا امام را ببینم و چیزی از او بشنوم تا دلم آرام شود، چرا که مردم ما در مورد امام عسکری (ع) اختلاف نظر دارند در همین هنگام امام عسکری (ع) با خادمش بیرون آمدند وقتی مقابل ما رسید به این جوان نگاه کرد و فرمود تو غفاری هستی؟ جوان عرض کرد: بله امام فرمود: مادرت حمودیه چه می‌کند؟ او پاسخ داد خوب است امام همین مقدار با آن جوان سخن گفت و عبور کرد. من به جوان گفتم آیا آن حضرت قبلاً شما را دیده بود و قیافه او را می‌شناختی؟ گفت: نه به او گفتم آیا همین قدر برای تو کافی بود؟ پاسخ داد کمتر از این هم کافی بود. (استعلامی، ۱۳۷۸ ش: ۳۵۰؛ به نقل از بحارالانوار، ج ۵، ۲۶۹)

گاهی وکلا مأمور رساندن نامه به دوستان و شیعیان می‌شد در بین راه افرادی مزاحم آنها می‌شد و امام ضمن تذکر به آن فراد که حتی اگر به ما کسانی در مسیر ناسزا گفت و شما برای حفظ جان خود و حفظ آن پیام امام به سلامت رسانیدن جواب سؤالات مردم با مزاحمین مدارا کنید. (همان: به نقل از مناقب آل ابی طالب (ع)، ج ۴، ۴۲۷)

این احتجاج و عدم ملاقات حضوری با مردم آماده کردن شیعیان با غیبت امام عصر (عجل الله تعالی فرجه) بود تا غیبت‌شان امری غریب و نامأنوس نباشد. (جباری، ۱۳۹۳ ش: ج ۱، ۳۳۲) در راستای همین برنامه بود که امامین عسکرین (ع) وکیل برجسته خود احمد بن اسحاق قمی را در هنگام عدم دسترسی به امام به وکیل الوکلای خود عثمان بن سعید عمری احاله نمود. (شیخ طوسی، ۱۴۱۱ ق: ۲۱۵)

آماده‌سازی غیبت

از جمله اقدامات ائمه (ع) آماده‌سازی مردم برای امر غیبت امام بودند به خصوص امامین عسکرین (ع). (صدوق، ۱۳۸۴ ش: ج ۱، ۴۸۲-۶۰۶؛ ج ۲، ۳-۱۲۰)

روی آوردن ائمه معصومین (ع) به سازمان وکالت برای ایجاد زمینه‌های مناسب جهت آمادگی شیعه در مواجهه با عصر غیبت بود. عادت دادن مردم به مراجعه نزد وکلا به جای ملاقات امامان از شیوه‌هایی است که توسط دو امام هادی و امام عسکری (ع) اعمال می‌شد.

اتخاذ شیوه احتجاج و غیبت توسط امامین عسکریین علیهما السلام امام هادی علیه السلام از بسیاری شیعیان جزاندکی در احتجاج بوده و امام عسکری علیه السلام با خواص و غیر آن از پس پرده سخن می گفت مگر در زمان هایی که به خانه سلطان می رفت این رفتار ایشان و پدر بزرگوارشان مقدمه غیبت صاحب الزمان بود تا شیعه با غیبت بیگانه نباشد.

تأکید بر ارتباط کتبی از طریق نمایندگان و وکلا نیز برای آماده سازی پذیرش شرایط غیبت بود. اغلب نامه ها و توقیعات مربوط به امامین عسکریین علیهما السلام و امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریح است تا حدی که شیعیان هم پذیرفته بودند که برقراری ارتباط جز از طریق مراسله و مکاتبه انجام نمی شود. حتی احمد بن اسحاق برای کسب یقین به صدور نامه ها از امام عسکری علیه السلام درخواست دست خط کرد تا به یقین برسد.

شیوه خاص پاسخ دهی به سؤالات شرعی که اغلب شبیه فتوا بودند. این شیوه خاص برای تمهید مقدمات عصر غیبت بود تا با اذهان شیعیان مأنوس باشد.

معرفی کتب نگاشته شده در احکام شرعی به شیعیان: امام کتب محدثان معتمد دوران پیش از خود را به درخواست شیعیان معرفی کردند. مثل کتاب *یوم ولیله* یا *التادیب* از ابو جعفرین عبدالله مهران معروف به «ابن خانه» و این توجه امام به ارجاع شیعیان به موارث علمی گذشتگان است که در آینده نزدیک چاره ای جز رجوع به آن نبود. (جباری، ۱۳۹۳ ش: ج ۱، ۵۳-۵۵، ۵۴)

- رفع شبهات مردم؛

- نامشروع دانستن حاکمان عباسی؛

- ایجاد بصیرت افزایی مردم با بیان ویژگی های افراد صالح؛

- امیدبخشی به مردم با تفسیر آیات مربوط به ارث رسیدن زمین به مستضعفین.

امر به نفوذ در دستگاه حاکم

امام هادی علیه السلام اشراف دقیقی بر دربار خلفای عباسی داشت، به موقع شیعیان را از امور آگاهی می کرد، این تسلط مبارزه و مواجهه شیعیان را با حاکمان وقت بهتر می کرد، حضور یاران مورد اطمینان امام در دربار از منابع خبری موثق محسوب می شد. یکی از این یاران خیران اسباطی بود که خادم مادر واثق بالله (۲۳۲-۲۲۷ ق) بوده که از احوالات درون دربار امام را مطلع می کرده مثلاً «کمک به علی بن مهزیار وقتی خلیفه به شیعه بودنش مشکوک شد تا اطلاع

ثانوی عمل طبق احکام اهل سنت» نظارت امامین عسکریین (ع) غیرمستقیم در ابعاد فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی، نیازمندی‌های شان را رفع می‌نمود مانند راهنمایی مالی دریافت و مصارف وجوهات، و خلفای عباسی از آن واهمه داشت و امام را محدود و تحت نظر قرار می‌دادند.

امامین عسکریین (ع) فعالیت‌های سیاسی را در قالب کارهای فرهنگی و اجتماعی انجام می‌دادند و این باعث حفظ جان امام و یاران می‌شد. (مطهری، ۱۳۹۷، ج: ۱، ۲۱۲-۲۱۶)

تقیه یکی از راه‌های کمک به یاران بود روایت است که امام هادی (ع) فرمود:

اگر بگویم تارک تقیه همچون تارک نماز است هرآینه راست گفته‌ام. (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴: ق: ۴۸۳)

همواره امامان معصوم (ع) مخصوصاً امامین عسکریین (ع) با توجه به جو خشونت و خفقان موجود برای امداد و یاری رسانیدن به پیروان حق، افرادی با شخصیت‌های گوناگون اجتماعی و فرهنگی حتی شخصیت‌های سیاسی در جوار حکام جور بودند و مورد تأیید ائمه (ع) و مخبر توطئه‌های شوم عباسیان و منافقان خودی و ناخودی.

آگاهی دادن و حفظ جان وکلا

فعالیت وکلا معمولاً مخفی انجام می‌شد و پنهان‌کاری مورد تأیید ائمه (ع) بودند با این حال گاهی مورد هجوم حکام بودند بعضاً جان خود را از دست می‌دادند ولی بسیاری موارد توجه ائمه (ع) توطئه‌ها را خنثی می‌کردند. اطلاع ائمه (ع) از امور پنهانی و غیبی در موارد متعدد موجب خنثی‌سازی توطئه‌های می‌شد برای نمونه «علی بن یقظین» طبق شواهدی منصب وکالت امام کاظم (ع) را بر عهده داشت و مورد سوءظن حاکم وقت قرار گرفت امام کاظم (ع) او را از توطئه مطلع و جانش را حفظ نمود. (اربلی، بی تا: ج ۳، ۲۲-۲۵)

گاهی ائمه (ع) از خوارج عادات در صورت لزوم برای یاری شیعیان یا نجات جان شیعیان استفاده می‌کردند، مثلاً امام هادی (ع) دعایی برای متوکل کرد که متوکل مبتلا به تب شدیدی شد و دستور آزادی زندانیان از جمله (عرق بن یحیی) وی به هلاکت رسید و امام و شیعیان شان از شر او حفظ شدند. (جباری، ۱۳۹۳، ج: ۱، ۲۴۸-۲۴۹)

موارد متعدد در تاریخ ائمه (ع) به خصوص عصر نزدیک به غیبت مبین چنین کرامات و مهربانی‌های ائمه (ع) نسبت به شیعیان و پیروان هستند.

دفع مدعیان دروغین

نامشروع دانستن دستگاه خلافت عباسی از نظر ائمه علیهم‌السلام و شیعیان و نیز محبوبیت و مقبولیت علمی و توانمندی و شایستگی امامان نزد شیعیان، ظلم و فساد حکام بر مردم باعث شد تا خلفای عباسی در زمان‌های مختلف مشکلات فراوانی را برای ارتباط آزاد امامان و شیعیان ایجاد کنند این خود مانع شناسایی امامان بعدی گشته و در شرایط تقیه و حصر ائمه علیهم‌السلام فرقه‌های مختلفی بین شیعیان و مسلمانان ایجاد گردید.

به رغم اقدامات ائمه علیهم‌السلام برای معرفی امام بعدی پس از شهادت فرقه‌های متعدد شکل گرفت و گاهی با راهنمایی معصومین علیهم‌السلام راه درست را پیدا می‌کردند از جمله عده معدودی از پیروان امام جواد علیه‌السلام پس از آن حضرت به امامت برادرشان موسی بن محمد ملقب به مبرقع را امام دانستند. موسی هیچ‌گاه ادعای امامت نکردن و کسانی را که به امامت ایشان مایل بودند، از خود طرد کرد. و آنان پس از مدت کوتاهی دوباره به امامت امام هادی علیه‌السلام برگشتند و امامت موسی مبرقع را ترک کردند. (مطهری، ۱۳۹۲ش: ج ۲، ۲۳۱-۲۴۰؛ به نقل از اشعری قمی، المقالات الفرق، ج ۱، ۹۹)

لذا انحراف از مذهب و دین گاه عمدی و گاه از سر نادانی بوده و امامان با روش‌ها خود با این‌گونه افراد راهنمایی پرداخته‌اند از جمله نامه امام به علی بن مهزیار درباره حقوق شرعی خمس و زکات در سال (۲۲۰ق) امام هادی علیه‌السلام در زیارت جامعه به صورت مستقیم یا غیرمستقیم با عقیده و باورهای گروه‌های انحرافی از جمله (غلات) برخورد شده است با تکرار «الله اکبر» جایگاه عظیم خدا را تأکید کرد و به معرفی جایگاه امام نزد خداوند اشاره کرده که ائمه علیهم‌السلام حاملان نور الهی به معنای هدایت هستند. (مطهری، ۱۳۹۷: ج ۴، ۲۰۹-۲۱۰) (نعوذ بالله در جایگاه پرستش) و امام غلو و غلات را از خود طرد کرد. (جعفریان، ۱۳۷۹ش: ۵۲۷)

فعالیت‌های اقتصادی عسکریین علیهم‌السلام

روایات فراوانی از زمان رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم تا امام عسکری علیه‌السلام بر نابودی بساط ظلم توسط امام مهدی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه‌الشریف تکرار می‌شود یکی از علت‌های مهم بود که به خلفای حاکم، جو اختناق و فشار را علیه ائمه علیهم‌السلام به کار گرفتند و حتی فرزندان‌شان را به این اسم (مهدی) نام‌گذاری کردند، درصدد از بین بردن کامل جانشینان رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم بودند، از آن جایی که (و مکرو و مکرالله والله خیر الماکرین) است نقشه‌شان بر آب شد.

امامین عسکریین (عجل الله تعالی فرجه) با توکل بر خدا همواره به یاری شیعیان و محبان می‌شتافتند در سفر حج مرد خراسانی مرکبش بین راه مرده بود امام هادی (عجل الله تعالی فرجه) با زدن پای خود به مرکب آن مرد فرمود «به اجازه خدا حرکت کن» در این هنگام مرکب از جا حرکت کرد و راه افتاد. (مطهری، ۱۳۹۷ش: ج ۲، ۸۴) روشن است که این موارد بسیار محدود برای اثبات سلطه امام بر عالم هستی و تقویت باور مؤمنان بود.

امام هادی (عجل الله تعالی فرجه) دلسوزانه به یاران خود توجه داشت و نیازهای شان را مرتفع می‌کرد. این نیازها گاه جنبه مالی داشت گاه جنبه پزشکی و درمانی و گاه مربوط به برخوردی بود که دوستان حضرت با حکومت وقت پیدا می‌کردند. امام در آن فضای رعب و وحشت حکام عباسی از طریق مختلف به حل آن می‌پرداخت مثل کمک به مرد اعرابی و ابوهاشم جعفری، در حالی که خودشان در تنگنای مالی قرار داشتند، به آنها کمک نمود. حتی ابوهاشم از درخواست کمک شرم نمود و امام از نیازش مطلع گشت. و بعد طی نامه‌ای به ابوهاشم تذکر داد: هرگاه حاجت داشتی خجالت مکش بلکه آن را از ما طلب کن که ان شاء الله آنچه دوست داری به تو خواهد رسید. (همان: ۱۸۰-۱۸۱؛ کلینی، ۱۳۸۳ش: ج ۲، ۴۴۰) همچنین است روایت امام عسکری (عجل الله تعالی فرجه) درباره امام دوازدهم و غیبت ایشان: احمدبن اسحاق گوید:

بر امام عسکری (عجل الله تعالی فرجه) وارد شدم و می‌خواستم از جانشین پس از وی پرسش کنم، او آغاز سخن کرد و فرمود: ای احمدبن اسحاق خدای تعالی از زمان آدم زمین را خالی از حجت نگذاشته است و تا روز قیامت نیز خالی نخواهد گذاشت به واسطه اوست که بلا را از اهل زمین دفع می‌کند و به خاطر اوست یاران می‌فرستد و برکات زمین را بیرون می‌آورد... ای احمدبن اسحاق مثل او در این امت مثل خضر و ذوالقرنین است او غیبتی طولانی خواهد داشت که هیچ‌کس در آن نجات نمی‌یابد مگر کسی که خدای تعالی او را در اعتقاد به امامت ثابت بدارد و در دعا بر تعجیل فرج موفق سازد... (صدوق، ۱۳۸۴ش: ج ۲، ۸۱-۸۰)

وقتی امام هادی (عجل الله تعالی فرجه) در زیارت جامعه کبیره می‌فرماید: ... و بکم ینزل الغیث... یعنی نزول باران به وجود حجت الهی بر زمین است که مایه حیات است و زندگی بر اهل آن جاری است والا زمین دیگر گهواره گردون جنبندگان و مایه زندگی‌شان نخواهد بود.

گسترش شیعه و کنترل شدید امام توسط خلفای عباسی از جمله مواردی است که امامین عسکریین (عجل الله تعالی فرجه) از طریق وکلا و نمایندگان با شیعیان در تمامی سرزمین اسلامی ارتباط داشته باشند و وظیفه وکلا و نمایندگان جمع‌آوری وجوهات، پاسخ به مسائل عقیدتی و فقهی و... و

رابطه بین امام و مردم بودند و نامه‌ها و مکاتباتی را در ایام حج و زیارت امام حسین علیه السلام به واسطه افرادی مورد اعتماد در آن زمان بیشتر شیعیان در کوفه و حوالی آن، قم، کاشان، نیشابور، جرجان و همدان و... با امام هادی علیه السلام در ارتباط تنگاتنگی بودند، افرادی مانند محمد بن داوود قمی، محمد الطلحی... اموال و اخباری را به امام می‌رسانیده‌اند (استعلامی، ۱۳۷۸ش: ۳۳۴-۳۳۵) از جمه نمایندگان امامین عسکریین علیهما السلام عثمان بن سعید عمری مشهور به (سمان) (روغن‌فروش) بود که از طرف امام هادی علیه السلام و امام عسکری علیه السلام وکالت داشتند مخفیانه در پوشش روغن‌فروش اموال شیعیان را نزد امام عسکری علیه السلام می‌فرستاد و یا در آنچه امام فرموده بود صرف می‌کرد. (حیدری، ۱۳۹۰: ۲۹)

دستگاه عباسی از جمله اتهاماتی که به امام هادی علیه السلام وارد می‌کرد این بود که با این اموال در صدد جمع‌آوری سلاح برای قیام علیه حکومت عباسی است. (همان: ۳۳۵) در حالی که امام با آن اموال به شیعیان و نیازمندان کمک می‌کرد تا جان‌شان حفظ گردد.

توان مالی به منزله ستون فقرات هر حکومت یا تشکل و گروه و خانواده است که باعث تقویت و حفظ اهداف آنها می‌گردد. جامعه شیعه در زمان قبل از غیبت امام عصر علیه السلام از این امر مستثنا نبوده است. لذا تصدی مناصب حکومتی توسط شیعیان، امکان کسب ثروت بیشتر و کمک به نیازمندان را فراهم نموده است. اخذ وجوهات شرعیه توسط وکلا و ارسال آن به امامان معصوم و یا صرف آن طبق امر ایشان برای نیازمندان، فعالیت مهم در جهت مهم شمرده می‌شد. و از جمله سفارشات امام به کی از یارانش که حاکم بست بود. (کلینی، ۱۳۸۳ش: ج ۵، ۱۱۱) و نیز کمک به کسانی که در راه مانده یا نیازمندی مالی داشتند از جمله اقدامات دیگر ائمه علیهم السلام بوده است.

نتیجه: امامین عسکریین علیهما السلام با حدیث تمام و کمال در شرایط سخت و آسان از روش‌های پنهان و آشکار پرورش و رهبری امت رسول خاتم صلی الله علیه و آله را به سر منزل مقصود راهنمایی کردند. با الگو قرار دادن انسان‌های متقی رازدار منظم و عالم دقیق ملجا و ماوای عصر غیبت صغری را پایه‌ریزی کردند.

نتیجه‌گیری

امامین عسکریین علیهما السلام در شرایط خفقان با روش‌های متعدد از جمله به کارگیری تقیه نهاد وکالت را گسترده نموده و با پرورش فقها نیازمندی‌های فرهنگی و علمی شیعیان را پاسخ داده

و آنها را آشنا کردند به مراجعه نزد نمایندگان مورد وثوق خود با شرایط و ویژگی‌هایی خاص امام هادی علیه السلام و امام عسکری علیه السلام مستقیم و غیرمستقیم و کلاً و مردم را هدایت و اشتباهات‌شان را گوشزد نموده و گاه‌آز منصب وکالت حذف و به مردم معرفی می‌کردند. در زمان شدت حصر و حبس در قالب دعا و زیارت مانند زیارت جامعه کبیره از امام هادی علیه السلام و صلوات‌های مخصوص بر ائمه علیهم السلام از امام عسکری علیه السلام معارف بلند الهی را ابلاغ کردند که ائمه علیهم السلام واسطه فیض و سبب سلامت عالم هستی‌اند به اذن الهی.

با به کارگیری ابزار ارتباطی بین امام و مردم مانند مکاتبات، بهترین راه حفظ اسرار ائمه علیهم السلام و شیعیان همت گماشتند و گاه‌آز با آگاهی دادن وکلاً و شیعیان از دسیسه‌های حکام به حفظ جان‌شان پرداختند. وضعیت دوری امامین عسکریین علیهم السلام در برابر هجمه‌های سنگین حکام عباسی و فرق شیعه و سنی، با تأکید بر مهم‌ترین باورهای عقیدتی شیعه مبارز با انحرافات فکری و بیان شئون ائمه علیهم السلام به هدایتگری جامعه پرداختند به طوری که امام هادی علیه السلام ارتباط مستقیم را به حداقل رسانید و امام عسکری علیه السلام از پشت پرده با مردم سخن می‌گفت و امام زمان عجل الله تعالی فرجه را از همه حتی از خدمتگزاران خانه‌اش مخفی کرده حتی نام مادرشان را چندین مرتبه تغییر داد و با معرفی به خواص جان فرزندشان را از خطر حفظ کرد. امام عسکری علیه السلام از وقوع شدت سختگیری حاکمان وقت بر شیعیان و امام زمان عجل الله تعالی فرجه پس از شهادت‌شان خبر داده‌اند.

همواره مردم را جهت ارتباط با امام‌شان به نمایندگان خود ارجاع می‌دادند. بدین ترتیب هم جان امام زمان عجل الله تعالی فرجه را حفظ و هم شیعیان را به وظایف‌شان آگاه نموده و زمینه پذیرش غیبت را فراهم کردند به حدی که مردم خود به خود برای دفع شبهات و پاسخ سؤالات خود به نمایندگان ائمه علیهم السلام مراجعه می‌کردند. امامین عسکریین علیهم السلام نفوذ عده‌ای از یاران مورد وثوق‌شان در دستگاه حاکم را تأیید و با راهنمایی آنها به شیعیان کمک کردند. و بعضاً در حساس‌ترین سمت‌های دستگاه حکومتی مشغول به فعالیت بودند. مانند علی بن مهزیار با مدعیان دروغین وکالت و امامت مبارزات چشمگیری نموده و بصیرت‌افزایی کردند و جوهات را جمع‌آوری و در مواقع لزوم به مصرف نیازهای اقتصادی شیعیان و محبان می‌رسانیدند.

از لحاظ پزشکی به درمان روح و روان مراجعین همت گماشتند و حتی نیازهای مادی‌شان را بدون درخواست را بدون درخواست مرتفع می‌کردند. رسول خدا صلی الله علیه و آله تا امامین عسکریین علیهم السلام از وقوع غیبت اوضاع و احوال شرایط آن را تبیین، و توصیه به تقوا و اطاعت امر خدا و جان‌نشینان

بر حقیقت پیروان آخرین خلیفه و حجت خدا دانستند. بدین ترتیب مردم را برای تحمل اوضاع و شرایط و تکلیف عصر غیبت و ارتباط غیرمستقیم با امام آماده می‌ساخت و بعداً امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف غیبت صغری همان روش را در پیش گرفت و شیعیان را به تدریج برای غیبت کبری آماده ساخت.

منابع

قرآن کریم

مفاتیح الجنان

۱. ابن بابویه، علی بن حسین (۱۳۸۴)، *کمال‌الدین و تمام‌النعمة*، ترجمه: منصور پهلوان، قم، انتشارات مسجد مقدس.
۲. ابن شهر آشوب مازندرانی، محمد بن علی (۱۳۷۹ق)، *مناقب آل ابی طالب* علیهم‌السلام، قم، علامه، اول.
۳. اربلی، علی بن عیسی (بی‌تا)، *کشف‌الغمة فی معرفة الائمه*، قم، نشر ادب الحوزه.
۴. استعلامی، محمود (۱۳۷۸)، *سیره معصومان؛ گزیده‌ای از سخنان و گوشه‌هایی از زندگانی چهارده معصوم*، تحقیق و نگارش: عباس قاسمیان، قم، انتشارات مؤسسه امام خمینی علیه‌السلام.
۵. اوحدی حائری، پروین دخت (۱۳۸۴ش)، «سازمان وکالت در سیره امامان شیعه»، *شیعه‌شناسی*، شماره ۹.
۶. بالادستیان، محمد امین (۱۳۹۰ش)، *نگین آفرینش «درسنامه دوره مقدماتی معارف مهدویت»*، بی‌جا، نشر ترام اسکندر، سی و پنجم.
۷. پیشوایی، مهدی (۱۳۷۶)، *سیره پیشوایان؛ نگرش بر زندگانی اجتماعی، سیاسی و فرهنگی امامان معصومین* علیهم‌السلام، قم، مؤسسه تحقیقاتی و تعلیماتی امام صادق علیه‌السلام.
۸. جانی‌پور، محمد (۱۳۹۳)، «تبیین ساختار حاکم بر مکاتبات امام هادی علیه‌السلام»، *پژوهش‌نامه حکمت اهل بیت*، اصفهان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی گروه معارف اسلامی دانشگاه اصفهان، ش ۲.
۹. جباری، محمدرضا (۱۳۹۳ش)، *سازمان وکالت و نقش آن در عصرائمه*، قم، انتشارات مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی علیه‌السلام، دوم.
۱۰. جبران، مسعود (۱۳۷۳ش)، *الرائد (فرهنگ عربی فارسی)*، ترجمه: دکتر رضا انزابی نژاد، مشهد،

- آستان قدس رضوی.
۱۱. جعفریان، رسول (۱۳۷۹)، *حیات فکری سیاسی امامان شیعه*، قم، انتشارات انصاریان.
  ۱۲. حائری پور، محمدمهدی و دیگران (۱۳۹۰ش)، *نگین آفرینش*، قم، بنیاد فرهنگی مهدی موعود عجل الله تعالی فرجه الشریف، سی و پنج.
  ۱۳. حرانی، ابن شعبه (۱۴۰۴ق)، *تحف العقول*، قم، جامعه مدرسین.
  ۱۴. حیدری، محمدحسین (۱۳۹۰)، *شکوه سامرا «مجموعه مقالات درباره امام هادی و امام عسکری علیهما السلام»*، بی‌جا، بی‌نا، اول.
  ۱۵. رفیعی، علی (۱۳۸۵)، *تاریخ سیاسی اسلام در عصر امام هادی علیه السلام و امام عسکری علیه السلام و امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف*، تهیه‌کننده: پژوهشکده تحقیقات اسلامی نمایندگی ولی فقیه در سپاه، بی‌جا، اداره آموزش عقیدتی سپاه نمایندگی ولی فقیه در سپاه.
  ۱۶. طبسی، محمدجواد (۱۳۷۹)، *خورشید سامرا؛ تحلیلی از زندگانی امام حسن عسکری علیه السلام*، ترجمه: عباس جلالی، قم، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
  ۱۷. طوسی، محمدبن حسن (بی‌تا)، *کتاب الغیبه*، قم، مؤسسه المعارف الاسلامیه.
  ۱۸. قمی، عباس (۱۳۶۸ش)، *منتهی الامال*، قم، هجرت.
  ۱۹. کلینی رازی، محمد بن یعقوب (۱۳۸۳)، *اصول کافی*، ترجمه: صادق حسین‌زاده، بی‌جا، نشر صلوات.
  ۲۰. لجنة من الاساتذه (بی‌تا)، *المعجم الوسيط المدرسی*، بیروت، انتشارات دارمکتبه الهلال.
  ۲۱. مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق)، *بحار الانوار*، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
  ۲۲. مسعودی، علی بن الحسین (۱۴۲۱ق)، *مروج الذهب و معادن الجواهر*، بیروت، مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
  ۲۳. مطهری، حمیدرضا (۱۳۹۲ش)، *مجموعه مقالات همایش سیره و زمانه امام جواد علیه السلام*، قم، مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه.
  ۲۴. مطهری، حمیدرضا (۱۳۹۷ش)، *مجموعه مقالات همایش بین‌المللی سیره و زمانه امام هادی علیه السلام*، قم، مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه.
  ۲۵. میرافضلی، سیده مهین (۱۳۹۶)، *زمینه‌ها، علل و پیامدهای حضور امام هادی در سامرا*، بی‌جا، بی‌نا.
  ۲۶. نجفی‌نژاد، سعید (۱۳۹۶)، «امام هادی علیه السلام و زمینه‌سازی برای عصر غیبت»، *دوفصل‌نامه*

سخن تاریخ، ش ۲۶.

۲۷. نعمان، محمد بن (۱۳۷۸ق)، الارشاد فی معرفة حجج الله علی العباد، ترجمه: سیدهاشم رسول محلاتی، تهران، نشر فرهنگ اسلامی.

۲۸. نعمانی، محمد بن ابراهیم (۱۳۸۷ق)، الغیبه، ترجمه: محمدجواد غفاری، بی جا، دارالکتاب الاسلامیه، اول.

۲۹. یعقوبی، احمد بن اسحاق (بی تا)، تاریخ یعقوبی، بیروت، دار صادر..

